

Problémy marxistickej etiky

K DIALEKTIKE VZŤAHU SPOLOČENSKÉHO A INDIVIDUÁLNEHO MORÁLNEHO VEDOMIA

BARBORA HLAVOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

HLAVOVÁ, B.: The Dialectics of the Relationship of the Social and Individual Moral Consciousness.
Filozofia 42, 1987, No. 3, p. 344.

In the paper some aspects of the relationship of the social and individual moral consciousness are analyzed whereby methodological starting point is the dialectics of the two forms of human being — the individual and social one through which man exists in the given structure of social relationships. This fact makes it possible for the two forms of moral consciousness to exist which are a specific reflection of the real spiritual-practical, social-historical activity of man and simultaneously its constitutive element. Author's attention is directed to the semantic extension of social moral consciousness and to the role of semantization in the process of individualization of this phenomenon whereby rational and emotional aspects of this process are taken into account.

Proces poznávania určitého fenoménu skutočnosti nemôže byť živelný, aj keď náhoda má v ňom svoje miesto a funkciu. Tým, že subjektom tohto procesu je človek, ako logicky myslíaca a cieľavedome uvažujúca bytosť, je aj proces poznávania podriadený dodržiavaniu určitých zásad, spôsobov vysvetľovania a zdôvodňovania toho, čo poznávame. Tieto zásady a spôsoby sa viažu na problematiku metodológie skúmania javu a sú zvlášť dôležité pri tých javoch, ktoré nie sú empiricky „hmatateľné“, ktoré však existujú prostredníctvom svojej funkcie akoby „skryté“ v spleti spoločenského života. K nim rozhodne patria duchovné javy a spomedzi nich morálne vedomie v celej komplexnosti svojich mnohoročných dimenzií.

Niet pochýb o tom, že metodológia skúmania morálneho vedomia má veľký aktuálny, a predovšetkým praktický význam, pretože pomáha hlbšie poznať tento fenomén, jeho fungovanie v celom spoločenskom organizme, prispieva k odhaleniu jeho „rezerv“ pri utváraní a formovaní socialistických spoločenských vzťahov, vedie k plnšiemu a dôslednejšiemu pochopeniu aktívnej, cieľavedomej, tvorivo-morálnej prítomnosti človeka vo vzťahoch prírodnej a spoločenskej kauzality. Ak je v súčasnosti kategória morálneho vedomia predmetom eminentného záujmu marxistickej filozofie a etiky, tak je to zdôvodniteľné práve požiadavkou spoločenskej praxe, pretože pýtanie sa na obsah, funkčnosť tohto „subjektívneho faktora“, ktorý je považovaný za závažného činiteľa v ďalšom

rozvoji socializmu, je stále živé, dožadujúce sa odpovede, čo nakoniec vyvoláva požiadavku jeho hlbšieho teoretického reflektovania.

Procesuálnosť a etapovitosť poznávania každého fenoménu má svoju históriu, ktorá zodpovedá jednotlivým etapám vývoja ľudského myslenia, historickým a sociálnym podmienkam, v ktorých sa toto poznávanie uskutočňuje. Takúto históriu má i uvedená etická kategória. Exkurz do relatívne skromných dejín marxistickej etiky by to mohol dokumentovať. Dôležitá však nie je táto dokumentácia, ale konštatácia, že to, čo doteraz najviac absentuje v metodológii skúmania morálneho vedomia, je poznanie jeho činného, aktivizujúceho charakteru ako východiska k pochopeniu toho, že morálne vedomie „vyrastá“ z komplementarity duchovno-praktickej činnosti sociálnych subjektov, v ktorej primárnou je ich predmetná činnosť, pričom ju odráža a spätne sa do nej vracia, objektivizuje sa v nej tak, že sa stáva jej tvorivo-konštitutívnou súčasťou. Z tohto hľadiska nemožno teda morálne vedomie považovať za projekciu samého seba a jeho „pohyb“ skúmať niekde mimo praktickú, spoločenskú činnosť reálneho individua, ktoré je jeho skutočným nositeľom, ale z pohľadu jeho konštitutívnosti chápať ho ako významného činiteľa dejinotvornej, spoločensko-historickej, kultúrnej praxe človeka. Vychádzajúc z tohto faktu je dôležité a nevyhnutné skúmať aj jeden z mnohých aspektov takto chápaného morálneho vedomia, a to dialektiku vzťahu medzi jeho individuálnym a spoločenským rozmerom.

Dialekticko-protirečivý vzťah človeka a spoločnosti, individuálneho a spoločenského je špecifickým prejavom všeobecného a jednotlivého. Ak máme pochopiť zložitosť tohto vzťahu, ktorý sa stáva teoreticko-metodologickým východiskom i pre marxistickú etiku pri riešení individuálneho a spoločenského, musíme vyjsť zo všeobecne platných poznatkov, t. z. usilovať sa poznať podstatné odlišnosti, ktoré vytvárajú vnútorný vzťah medzi spoločenským a individuálnym, čo je predpokladom ich zjednotenia... „Všeobecné nie je len to, čo je spoločné v množine javov, ale aj to, čo ich zjednocuje do určitého konkrétneho celku, do celostného systému“ (1, s. 53). Z tohto hľadiska by sa napr. dalo uviesť, že ľudí nezjednocuje do určitých tried fyzická, či iná znakovosť, ale vzťah k výrobným prostriedkom. Spoločné teda nemožno považovať za znakovosť, ktorá sa u jednotlivého opakuje, ale za to, čo vyjadruje reálny súvis medzi nimi, založený na jednote rozdielneho a protikladného (porovnaj 2, s. 236). Ak všeobecné tvorí podstatu jednotlivého a jednotlivé sa stáva formou prejavu tejto podstaty, tak „všeobecné a jednotlivé sa vzájomne predpokladajú: všeobecné sa nemôže zreprodukovať, t. j. byť všeobecným inak ako prostredníctvom jednotlivého a jednotlivé nemôže reprodukovat' základné podmienky svojho bytia inak ako prostredníctvom všeobecného... majú charakter dialektického protirečenia“ (2, s. 139).

Z týchto metodologických konštatácií vyplýva, že marxizmus prekonal dualizmus všeobecného a jednotlivého a ukázal, že aj v individuálnom a spoločenskom je potrebné hľadať to podstatné, čo je im spoločné

a zjednocujúce, a nie to, čo ich rozdeľuje. Práve tento filozofický systém prišiel s princípom spoločenských vzťahov a pomocou nich určil podstatu spoločnosti a jednotlivca, prekročiac tým priepasť antinómii oboch pólov. Dokumentujú to i známe myšlienky klasikov: „Spoločnosť sa neskladá z indivíduí, ale vyjadruje súhrn vzájomných vzťahov, pomerov jestvujúcich medzi týmito indivíduami“ (3, s. 214), alebo „Podstata človeka nie je nijaké abstraktnosti imanentné jednotlivému indivíduu. Vo svojej skutočnosti je to súhrn spoločenských vzťahov“ (4, 1. zv., s. 208). Z hľadiska takéhoto určenia spoločného a zjednocujúceho, ktorým sú spoločenské vzťahy, nemožno potom individuálne (jednotlivé) stavať do protikladu so spoločenským (všeobecným), ale je potrebné hľadať ich vzájomnú dialektiku s poukázaním predovšetkým na spoločenskú individuálnu bytia človeka, na jeho spoločenskú podstatu. Kategória spoločenskej podstaty človeka je tým spojením, ktoré dokáže vysvetliť a zdôvodniť dialekticko-protirečivý vzťah jednotlivca a spoločnosti a zbaviť túto problematiku jednostranného redukcionizmu. Konkrétnu spoločenskú podstatu jednotlivca možno stručne určiť tým, „ako jednotlivec uskutočňuje možnosti, ktoré mu dávajú spoločenské vzťahy“ (5, s. 45). Jeho schopnosť začleniť sa do týchto vzťahov a rozvíjať možnosti v nich obsiahnuté, znamená zároveň rozvíjanie týchto vzťahov a možností na jeho individuálnej úrovni a súčasne aj jeho vlastnú individuálnu reprodukciu. Citovaná autorka ďalej upresňuje, že spoločenská podstata jednotlivca sa prejavuje v stupni a spôsobe jeho rozvoja, v zameraní individualizácie, jeho „znásobení“ spoločenskej podstaty ako v objektivizovaných, tak individualizovaných formách (porovnaj 5, s. 63).

Z hľadiska týchto stručne naznačených metodologických zásad zostáva pre marxistickú etiku závažnou východiskovou skutočnosťou konštatovanie, že spoločenská podstata človeka sa uskutočňuje na individuálnej úrovni jednotlivca, jeho vedomím a konaním, jeho schopnosťou rozvíjať tie potenciálne možnosti (a v nich obsiahnuté i morálne), ktoré sú dané spoločenskými vzťahmi. Z povedaného logicky vyplýva, že individuálna podstata človeka je daná individualizáciou objektívnych spoločenských vzťahov, t. z. schopnosťou indivídua ich rozvíjať, a tak rozvíjať i vlastnú individuálnu podstatu, za predpokladu, že do tohto procesu svojou mierou vstupujú jeho vlastné, individuálne záujmy, potreby, ciele. Určujúcim faktorom pre mieru participácie a rozvíjania spoločenských vzťahov indivíduom, stáva sa podľa Abulchanovovej to, aké miesto a úlohu zastáva indivíduum v týchto vzťahoch, a to, aký má k tomuto svojmu objektívnemu spoločenskému zaradeniu vzťah. Ak by sme pokračovali v dôslednejšej aplikácii týchto myšlienok na morálnu sféru, museli by sme pripustiť, že to, čo nazývame spoločenskou morálkou, spoločenským morálnym vedomím, je do určitej miery obsiahnuté v individuálnej morálke, v individuálnom morálnom vedomí a prakticky funguje len na individuálnej úrovni jednotlivca. Participácia jednotlivca na tomto morálne spoločenskom vedomí a jeho rozvíjanie vedie súčasne

k morálnemu rozvoju jeho individuálnej morálky. Táto participácia je v istom zmysle pre individuum nevyhnutná, lebo „jednotlivec nemá vlastný jazyk a významy, ktoré by sám vytvoril, uvedomovanie javov skutočnosti môže uňho nastať jedine prostredníctvom „hotových“ významov, ktoré si osvojil zvonka — vedomostí, chápania, názorov, ktoré získava v medziľudskom styku, v rôznych formách individuálnej a masovej komunikácie“ (6, s. 118). Nesmieme však podľahnúť ilúzii, že miera participácie je u všetkých jednotlivcov rovnaká a že teda vedie vždy k ich rovnakému morálnemu rozvoju. Skutočnosť, že systém spoločenských vzťahov je bohato štrukturovaný a diferencovaný celok, spôsobuje, že aj morálny rozvoj jednotlivcov bude mať rozdielne širokú škálu. Dôležitým sa stáva to, že ak v týchto zložito štrukturovaných spoločenských vzťahoch jednotlivec aktívne reprodukuje svoju spoločenskú podstatu aj z hľadiska morálneho, t. z. ak individualizuje morálne princípy, normy, hodnoty a probované spoločnosťou, obsiahnuté v spoločenskom morálnom vedomí v podobe duchovno-ideálnych morálnych fenoménov a rozvíja ich na individuálnej úrovni, t. z. vedome, z presvedčenia vo svojom konaní, vedie to súčasne aj k jeho individuálnemu morálnemu rozvoju a obohacovaniu, čím sa vytvára predpoklad, že sa stane tvorivým subjektom morálnej činnosti, morálnou osobnosťou.

Z hľadiska dialektiky dvoch foriem bytia človeka hovorí marxistická etika o dvoch formách morálneho vedomia — spoločenskom a individuálnom, ktoré sú vo vzájomne dialekticky protirečivom vzťahu a ktorých štruktúrne prvky sa „pohybujú“ v zložitej a mnohostranne bohatej spoločenskej a individuálnej praxi človeka, pričom obsah oboch sa v tomto procese utvára. Tak ako všeobecné nemôže existovať mimo jednotlivého, nemôžu ani ideálne, duchovné prvky spoločenského morálneho vedomia (normy, hodnoty, idey, tradície a pod.), ktoré sa objektívne utvárali v procese spoločensko-historickej praxe sociálnych subjektov, v ich medziľudskom styku, z potreby regulovať tento styk a v ktorých sú v koncentrovanej podobe akumulované morálne skúsenosti človeka, existovať mimo morálne vedomie a konanie konkrétneho jednotlivca. Nositeľom tohto vedomia je vždy konkrétny človek, ktorý tým, že sa prezentuje v dvoch, dialekticky na sebe závislých formách svojho ľudského bytia: individuálnej a spoločenskej, vytvára možnosť pre existenciu i dvoch spomínaných foriem morálneho vedomia, ktoré sú špecifickým odrazom jeho reálnej, duchovno-praktickej, spoločensko-historickej činnosti a súčasne jej konštitutívnym prvkom. Akcentovanie skutočnosti, že konkrétnym nositeľom morálneho vedomia je jednotlivec, individuum a súčasne uznanie dvoch foriem tohto vedomia, vedie etiku hľadať vysvetlenie ich teoretickej opodstatnenosti v spomínaných dvoch formách bytia človeka, v dialektickom vzťahu medzi nimi. Práve rešpektovanie tejto dialektiky umožňuje ukázať individuálne vedomie ako bezprostredne spoločenské, lebo sa ruší protiklad medzi spoločenským vedomím existujúcim akoby vonkajškovo, mimo vedomia individua a individuálnym

vedomím, ktoré sa považuje za bezprostredne patriace individuu (5, s. 64—65). Zrušenie spomínaného protikladu neznamená ich stotožnenie, ale určenie ich relatívnej samostatnosti a dialektickej podmienenosti. Z hľadiska naznačenej dialektiky možno konštatovať, že spoločenské morálne vedomie, ktoré nesie v sebe vždy určitú historickú kontinuitu „morálneho“ (morálne zvyky, tradície, všeľudské morálne normy, hodnoty a pod.), ale i konkrétne podoby tohto „morálneho“ (konkrétne morálne kódexy, požiadavky, ktoré vznikli na báze danej konkrétne-historickej, spoločenskej formácie) toto vedomie je obsahovo vždy len do určitej miery súčasťou individuálneho morálneho vedomia. Len v tejto podobe môže fakticky reálne existovať, rozvíjať sa, formovať a konkrétne prakticky sa objektivizovať v činnosti individua. Na druhej strane zdôvodniť individuálne morálne vedomie ako bezprostredne spoločenské je možné pochopením, že predchádzajúci proces má svoj dialektický protipól v individualizácii spoločenského morálneho vedomia, v schopnosti jednotlivca individuálne ho rozvíjať a obohacovať v procese vlastnej praktickej činnosti, čo je u každého objektívne dané jeho miestom a funkciou v bohato štrukturovaných spoločenských vzťahoch.

Spoločenské morálne vedomie považuje marxistická etika za osobitý, bohato vnútorne členený duchovný fenomén, ktorý z hľadiska svojej subjektívnej kvality špecifickým spôsobom odráža materiálny život spoločnosti a na základe tohto odrazu konštituuje svoj vlastný obsah, pričom sa utvárajú zvláštne, ideálne formy tohto odrazu (morálne predstavy, tradície, názory na dobro a zlo, hodnotiace súdy a pod.). Tieto ideálne formy nie sú teda výsledkom náhody, ale sú špecifickým odrazom materiálneho bytia spoločnosti, ktoré sa konštituuje na báze výrobnjej štruktúry spoločnosti a ktoré sa stáva pre ich vznik a obsah primárne určujúcim. Špecifický dôvod vzniku týchto duchovných javov vyplýva z ich zvláštnej funkčnej opodstatnenosti — humanizovať a regulovať vzťahy medzi ľuďmi. Tieto ideálne, duchovné formy tvoria štruktúrne prvky bohato diferencovaného systému spoločenského morálneho vedomia a pôsobia vo vzájomných, zložito koordinačných a korelačných vzťahoch (nemožno napr. hovoriť o povinnosti bez zodpovednosti, o zodpovednosti bez slobody, o cti bez statočnosti a pod.) a nemajú len svoj poznávacohodnotiaci rozmer ako výsledok odrazu, ale majú i svoju historickú dimenziu. V tejto súvislosti možno uviesť, že pre morálne vedomie, ktoré narába kategóriami predpisu, povinnosti, zmyslu (imperatívnosť, normatívnosť, hodnotovosť) je charakteristická snaha prekonať ohraničenosť historických kategórií času ako sú „minulosť“, „prítomnosť“, „budúcnosť“. Práve v ideálnych formách spoločenského morálneho vedomia sú tieto časové momenty vo vzájomných súvislostiach, kontinuite. Dôkazom tejto nepretržitosti sú všeľudské morálne hodnoty a normy (napr. úcta a vzťah k životu), ktoré sa nenegujú ani zmenou spoločenskej formácie. Z naznačeného horizontálno-historického, ale aj odrazovo-vertikálneho hľadiska, zo schopnosti hlbšieho prieniku spoločenského morálneho vedomia do

sociálnej praxe subjektov (morálny aspekt verejnej mienky) možno predpokladať, že tento fenomén s celou štruktúrou svojich prvkov je podstatne obsahovo bohatší, obsažnejší ako jeho individuálna podoba. Poznanie a rešpektovanie vzájomných súvislostí medzi poznávajúcim hodnotovým a temporálnym aspektom spoločenského morálneho vedomia dovoľuje hlbšie pochopiť tento jav a súčasne bližšie precizovať vzťah individuálneho a spoločenského morálneho vedomia.

Ideálne morálne formy vedomia nezostávajú na úrovni izolovaných, poznávaco-hodnotových, špecificky odrazových foriem, ale z dôvodov svojej funkčnej opodstatnenosti sa objektivizujú a reálne fungujú v spoločenskej a individuálnej praxi sociálnych subjektov, v individuálnej životnej činnosti človeka. Pripustiť a poznať túto skutočnosť znamená inovovať tradičné gnozeologické chápanie morálneho vedomia, podľa ktorého tento fenomén špecifický odráža skutočnosť a subjekt si ju jedno-ducho („zrkadlovo“) osvojuje. Vychádzajúc z duchovno-praktickej komplementarity morálky možno morálne vedomie považovať za súčasť spoločenskej praxe sociálnych subjektov, za jej konštitutívny moment, pretože tento fenomén je závažným komunikujúcim prvkom praxe človeka. Dôvodom k takémuto chápaniu je skutočnosť, že i toto vedomie je zafixované hmotou (rečou), čo mu dáva možnosť byť významným sprostredkujúcim, dorozumievacím činiteľom v organizácii individuálnej a spoločenskej činnosti subjektu. V tomto jeho pôsobení nejde len o odovzdávanie nahromadenej morálnej skúsenosti, ktorá je v ňom koncentrovaná, ale o priamu reguláciu medziľudských vzťahov konkrétnych jedincov, skupín, kolektívov. A vlastne až v tomto procese spoločenské morálne vedomie nachádza svoju skutočnú, reálnu objektivizáciu, lebo sa stáva organickým prvkom praxe človeka, jedným zo spôsobov rozvíjania jeho spoločenskej podstaty na individuálnej úrovni človeka. Ideálne, duchovné formy spoločenského morálneho vedomia majú svoj závažný sémantický rozmer, vďaka ktorému môžu reálne fungovať a plniť úlohu morálneho komunikátora a regulátora vzťahov medzi sociálnymi subjektmi. Z tohto hľadiska môžeme pripustiť, že je to spôsob, ako sa vytvára možnosť procesu individualizácie tohto vedomia. Skúmanie problematiky sémantizácie prvkov morálneho vedomia má závažný význam nielen pri analýze vzťahu individuálneho a spoločenského morálneho vedomia, ale i v širšom kontexte etickej teórie vôbec.

Pri vysvetľovaní tejto zložitej problematiky je potrebné, aby marxistická etika vyšla z konštatovania, že „ideálne...jestvuje reálne pre druhého človeka v procese styku medzi ľuďmi, a teda i pre mysliaci subjekt sám len vtedy, keď vystupuje v zmyslovej materiálnej forme — v podobe slov, viet...“ (7, s. 146—147). Morálne vedomie, ktoré je svojou kvalitou duchovné, ideálne, pritom však nestráca svoj predmetný obsah, modifikuje sa do takej podoby, aby bolo zmyslovo vnímateľné pre jednotlivé indivídua, schopné plniť si svoju regulujúcu funkciu komunikujúcim spôsobom. Spôsob, ktorý umožňuje morálnemu vedomiu (jednotlivým

jeho ideálnym štruktúrnym prvkom) túto modifikáciu, ktorý vytvára možnosť „vplietania sa ideálneho do materiálneho“, je sémantickým a následne i semiotickým procesom. Práve ním je daná možnosť sociálnym subjektom vnímať ideálne, a v prípade morálneho vedomia nechať sa motivovať, orientovať, korigovať a regulovať svoje správanie. I na morálne vedomie ako ideálny, subjektívny fenomén možno aplikovať to, čo iný autor uvádza vo všeobecnejšej rovine [8, s. 32–33]: i tento jav, jeho štruktúrne prvky sa totiž dvojako sprítomňujú v skutočnosti: raz ako súčasť predmetnej činnosti subjektu, či už ako jej prostriedok alebo cieľ a v tomto procese sa stávajú bezprostredným momentom praktickej činnosti človeka, pretože morálne je tiež súčasťou tejto činnosti ako cieľavedomej, inokedy tak, že ich subjekt prostredníctvom činnosti vedomia prisudzuje javom, situáciám, vzťahom skutočnosti. V tomto druhom prípade sa prvky morálneho vedomia stávajú tiež súčasťou praktickej činnosti subjektu, lenže tu už nemajú podobu predmetnú, ale podobu sémantickú, významovú, ktorá však takisto dokáže motivovať subjekt k morálnej činnosti ako ich predmetná podoba. Pojmy morálneho vedomia ako „dobro“, „statočnosť“, „hrdinstvo“, „vlastenectvo“ a ďalšie majú svoj sémantický význam a súčasne aj svoj semiotický jazykový znak, pretože len v tejto zmyslovej podobe môžu sa stať konštitutívnu súčasťou praktickej činnosti ľudí, zvýznamňovať, hodnotiť, regulovať ich vzťahy, byť „prítomnými“ v ich individuálnom vedomí a konaní. Sémantizácia je spôsob, ktorý umožňuje morálnemu vedomiu jeho objektivizáciu v konaní individua. Práve ňou dokáže ideálny morálny fenomén, akým je toto vedomie, reálne fungovať v sociálnej skutočnosti, utvárať a reprodukovat jej morálnu stránku.

Konštatovanie, že „sémantizácia je výlučne duchovnou aktivitou“ [8, s. 278], aktivitou vedomia, pretože jedine ono je schopné morálne zvýznamňovať javy skutočnosti, v žiadnom prípade neznamená, že by v tomto zložitom procese išlo o jeho chápanie ako nejakej duchovnej substancionálnej danosti, ktorá by geneticky a funkčne bola nezávislá na objektívnej realite; a ani proces sémantizácie nie je „sebaprojekciou abstraktného, idealisticky chápaného alebo pozitivisticky daného vedomia [9, s. 17]. V tejto súvislosti sa vyžaduje zvlášť zdôrazniť, že obsah významov, ktoré sú predmetom aktivity morálneho vedomia, je produktom reálnej, predmetno-practickej činnosti človeka a vlastný proces sémantizácie len aktualizuje tento obsah, ktorý sa tak stáva materiálno-zmyslovým momentom komunikácie medzi subjektmi, skutočne fungujúcim v procese morálneho hodnotenia a regulácie vzťahov medzi ľuďmi. Morálne vedomie a jeho štruktúrne prvky nie sú teda žiadnou idealisticky chápanou entitou, ale sú to v predmetno-practickej činnosti spredmetné, do ideálnej podoby vykryštalizované požiadavky, potreby, regulátory spoločenského života, humanizačné činitele, ktoré majú sémantickú a semiotickú podobu, čím sa stávajú komunikatívnymi, orientujúcimi prvkami spoločenskej a individuálnej praxe sociálnych subjektov. Sku-

točnosť, ktorej toto vedomie pripisuje určité morálne významy, sa v podstate sama nemení. „Mení“ sa len v škále tých významov, ktoré sú jej hodnotiacim vedomím určitého sociálneho subjektu (individua, skupiny, kolektívu a pod.) prisúdené.

Morálna sémantizácia je nezastupiteľnou duchovnou aktivitou vedomia, je podmienkou, že sa tento fenomén objektivizuje, „sprítomňuje“ v činnosti sociálnych subjektov a ktorá zabezpečuje morálnu komunikáciu medzi nimi. Možno ju považovať za zvláštnosť, ktorá je vlastná tomuto vedomiu a ktorá dáva možnosť uvažovať o jeho ontologickom statuse. Jej nesmierny význam je potrebné vidieť v tom, že ňou v konečnom dôsledku sa sprostredkujú morálne informácie o požadovaných vzoroch správania sa. Tieto informácie o potrebnom, žiadúcom, o tom, čo „má byť“, by sa nemohli stať súčasťou sociálno-morálnej praxe subjektov, keby nefungovali v sémantickej a semiotickej podobe. Určité morálkou požadované vzory správania, ktoré predstavujú spredmetnený obsah morálneho vedomia, môžu sa aktualizovať v činnosti sociálneho subjektu len za predpokladu, že pozná ich význam. Tento význam je „lokalizovaný“ vo vedomí subjektu, ktorý ho prisudzuje javom, situáciám, vzťahom, svojmu konaniu i konaniu druhých subjektov v závislosti od viacerých faktorov, ale predovšetkým od toho, aké je jeho skutočné postavenie v štruktúre spoločenských vzťahov. Možno teda konštatovať, že morálne vedomie, jeho jednotlivé štruktúrne prvky sa neobjektivizujú v praxi subjektu bezprostredne, priamo, ale cez význam a jeho ekvivalentný jazykový znak, pričom proces tejto objektivizácie, pri ktorej sa morálne vedomie skutočne stáva „prítomné tvorivé“ v činnosti subjektu, nemožno považovať za idealisticky chápanú, vlastnú seba projekciu tohto vedomia, ale za proces, ktorý je primárne determinovaný objektívnymi spoločenskými podmienkami a miestom i úlohou, ktoré v nich subjekt má a ako dokáže tieto vzťahy morálne rozvíjať a vlastnou tvorivou morálnou činnosťou obohacovať.

Ideálne morálne formy ako výsledok odrazu predmetno-praktickej činnosti sociálnych subjektov, ktoré sa fixujú v jazyku ako určité (morálne) významy, existujú a fungujú objektívne v spoločenskej praxi. V súvislosti s objektívnou existenciou významov Leontiev konštatuje, že: „kognitívne výsledky sa abstrahujú od živej celistvosti ľudskej činnosti a idealizujú sa v podobe jazykových významov. Tým, že komunikujú, stávajú sa vlastníctvom vedomia jednotlivcov. Pritom vôbec nestrácajú svoj abstraktný charakter, obohacujú spôsoby, predmetné podmienky a výsledky konania nezávisle od subjektívnej motivácie činnosti ľudí, vnútri ktorej sa formujú“ [6, s. 111]. Z naznačených konštatácií vyplýva pre marxistickú etiku závažný poznatok a do určitej miery i teoreticko-metodologické východisko pre skúmanie morálnych významov. Ide o to, že i tieto významy majú svoju históriu (spredmetnenú v eticko-teoretických reflexiách), svoje zákonitosti vývoja vyplývajúce zo spoločensko-historických zákonitostí vývoja spoločnosti a že i ony sa stávajú vlast-

níctvom vedomia jednotlivcov, v ktorom sa prezentujú jednak ako abstraktné, od tohto vedomia nezávislé ideálne fenomény a jednak ako individualizované, ktoré sú subjektom uvedomované a v jeho konaní praktizované. Na tento dvojaký život významov vo vedomí jednotlivcov upozorňuje spomínaný autor, keď hovorí o ich objektívnom bytí vo formách spoločenského vedomia, ich pohybe v systéme spoločenských vzťahov a o ich individualizovanom, „subjektivizovanom“ živote a pohybe v individuálnom vedomí konkrétnych jednotlivcov (porovnaj 6, s. 111—113).

Spoločenské morálne vedomie vo svojej ideálnej sémantickej a semiotickej podobe sa vždy len do určitej miery premieta do individuálneho morálneho vedomia, pričom sa jeho abstraktné morálne významy individualizujú v tom zmysle, že podliehajú motivačnej sfére jednotlivca a tak vstupujú do jeho praktickej činnosti. Dôležitá je skutočnosť, že proces tejto činnosti je situovaný do systému objektívnych spoločenských vzťahov a tieto sú pre proces individualizácie abstraktných ideálnych morálnych významov určujúce. Motívy a ciele obsiahnuté v individuálnom vedomí, ktoré utvárajú jeho intencionalitu, vedú k tomu, že individualizované morálne významy môžu byť v protiklade s ideálnymi, abstraktnými významami spoločenského vedomia. Na špeciálnej úrovni individuálneho morálneho vedomia vzniká to, o čom vo všeobecnejšej rovine hovorí psychológia ako o nezhode medzi osobnostným zmyslom a objektívnym významom (porovnaj 6, s. 115). Určitá nezhoda môže vyplynúť aj z toho, že morálny rozvoj spoločenskej podstaty jednotlivca, jej individualizácia, nemusí byť jej reálnym rozvojom, prakticky uskutočňovaným v jeho individuálnom konaní (môže ísť len o postoje, verbalizáciu a pod.). Z hľadiska týchto konštatácií proces individualizácie abstraktných, ideálnych morálnych významov nemôže byť záležitosťou len vedomia individua, ale je nevyhnutné ho skúmať s jeho praktickou činnosťou, ktorá sa odohráva v systéme objektívnych spoločenských vzťahov, s možnosťami, ktoré tieto vzťahy pre morálny rozvoj jednotlivca utvárajú. Dôležitým pri procese individualizácie morálnych významov je vychádzať zo skutočností, že „vedomie a činnosť sú vzájomne tak prepojené, že sa utvára skutočne možnosť akoby presvietiť vedomie človeka analýzou jeho činnosti, v ktorej sa formuje a prejavuje“ (10, s. 42). V zmysle týchto úvah individuálne morálne vedomie, jeho utváranie a formovanie nie je len vnútornou záležitosťou jednotlivca, ale je späté s konaním konkrétneho, v spoločenských vzťahoch historicky a sociálno-triedne ukotveného individua. Spoločenské vzťahy sú určujúce pre rozvoj morálneho vedomia a konania individua. V možnostiach, ktoré utvárajú, a tieto možnosti vzhľadom na historicky rozdielne typy spoločenských vzťahov boli rozdielne, a v schopnosti individua ich vo svojom individuálnom bytí morálne rozvíjať, obohacovať, je zakotvená dialektika morálneho rozvoja osobnosti, dialektika, ktorá je predpokladom pochopenia vzťahu individuálneho a spoločenského v morálke.

Konštatovanie, že spoločenské vzťahy, do ktorých je jednotliviec svojou praktickou činnosťou objektívne zaradený a ktoré sú určujúce pre utváranie jeho individuálneho morálneho vedomia, neznamená, že by toto vedomie nemalo určité vlastné, špecifické stránky, ktorými vstupuje do procesu individualizácie ideálnych, abstraktných významov spoločenského morálneho vedomia. V procese individualizácie týchto významov, v ich rozvíjaní a formovaní na individuálnej úrovni jednotlivca sú prítomné také stránky individuálneho vedomia, ako je racionálnosť a emocionálnosť. Každá z nich svojím osobitným spôsobom sa zúčastňuje tohto procesu, pričom obe v ňom pôsobia vo vzájomnej súčinnosti a jednote. Preto možno napr. uviesť, že individuum predmetné formy morálky (morálna činnosť, morálne konanie, správanie) nielen rozumovo „riadi“, ale aj vnútorne prežíva. V nich sa vedomie objektivizuje tak rozumom, ako aj vôľou a citom. Racionálne poznanie morálnych požiadaviek, ktoré sú kladené na individuum, presvedčenosť o ich regulatívnej potrebe, ich uvedomelé spredmetňovanie v konaní individua sa snúbia s emocionálnym prežívaním svojho nositeľa. Tento je vždy konkrétnym, t. z. historicko-spoločensky, sociálno-triedne zaradeným jednotlivcom, so svojou vlastnou, jedinečnou psychickou sférou, ktorej prvky zvláštnym spôsobom vedú k individualizácii abstraktných významov spoločenského morálneho vedomia. Emocionálna stránka tejto sféry podstatne prispieva k tomu, že tieto významy sú citovo prežívané v procese ich objektivizácie v praktickom konaní jednotlivca.

Emocionálna stránka vedomia sa prezentuje predovšetkým citmi, ktoré v najširšom slova zmysle možno považovať za subjektívne prežívanie vzťahov človeka k rozličným stránkam spoločenského bytia. Morálne city subjektívno-psychicky vyjadrujú vzťahy medzi ľuďmi (dôvera, spolupocítenie, závisť, žiarlivosť a pod.). Svojou afektívnou povahou napomáhajú zakotvovať (alebo blokovať) v morálnom konaní individuum abstraktne formulované morálne významy (napr. úctu s láskou, zodpovednosť s dôverou a pod.). Emócie si nepodriaďujú činnosť, ale sú jej výsledkom a „mechanizmom“ jej pohybu (porovnaj 6, s. 149). Táto ich dynamická povaha im dovoľuje vstupovať do morálneho konania individua a z tohto hľadiska ich možno považovať za duchovno-aktívne prvky, ktorými sa individuálne vedomie objektivizuje ako afektívne prežívané.

Do motivačnej sféry individuálneho vedomia možno zaradiť aj morálne presvedčenie, ktoré sa stáva racionálnym základom morálneho konania individua, pretože sa opiera tak o jeho individuálnu ako aj spoločenskú skúsenosť, o poznatky, ktoré človek má a na základe ktorých dospieva k určitému správaniu. Všetky tie morálne princípy, zásady, normy, hodnoty, ktoré hõ tvoria, sú hlboko zakorenené vo vedomí človeka a tento pokladá ich dodržiavanie pre seba za záväzné. Morálne presvedčenie sa utvára až na úrovni osobnosti človeka a možno povedať, že do určitej miery predurčuje jej činy, „vopred“ usmerňuje, aktivizuje jej konanie. Vytvára sa pod vplyvom objektívnych podmienok bytia ľudí,

v procese ich spoločenskej praxe a nefunguje len ako odraz týchto podmienok, ale aj ako „činný“ moment v procese ich praxe. Sila jeho pôsobenia v tomto procese sa znásobuje tým viac, čím je tento fenomén v užšom vzťahu k rozvoju človeka ako osobnosti, pretože sa podieľa na utváraní základu jeho sebauvedomenia. Táto skutočnosť vedie osobnosť k vlastnej sebareflexii, vyplývajúcej z pochopenia jej miesta v spoločenskej štruktúre vzťahov a súvislostí, z poznania vlastných záujmov, potrieb cieľov a nadobudnutia schopností usmerňovať, kontrolovať, zodpovedať za svoje správanie z hľadiska týchto podmienok a z hľadiska všeobecne prijatých morálnych zásad a princípov. Ak človek pochopí väzbu medzi svojím presvedčením, sebahodnotením, sebakontrolou a objektívnym spoločensko-historickým rozvojom, ako aj morálnym systémom zásad, noriem, ktoré spoločnosť prijala a ktoré v špecificky modifikovanej podobe vyjadrujú jej záujmy, možno hovoriť o ňom ako o morálne uvedomelejšej osobnosti. Osobnosť, ako je známe, charakterizujú také kvality, ktoré sú funkčné v interakcii človeka a spoločnosti a ktoré sa geneticky v tomto procese utvárali. Charakterizujeme ju ako „relatívne ustálený systém sociálnych kvalít dejinnotvorného individua začleneného do spoločenského a prírodného sveta... Osobnosť je individuálny prejav sociálne významných dejinnotvorných kvalít individua. Vzniká a vyvíja sa ako stredobod spoločenských stykov na základe kultúry“ (11, s. 43, 45). Z hľadiska tejto charakteristiky osobnosti je nesporné, že tak morálna presvedčenosť ako aj uvedomelosť patria k sociálnym kvalitám a utvárajú sa na úrovni človeka ako osobnosti. Okrem toho je dôležité zdôrazniť, že morálna uvedomelosť je variabilný faktor, ktorý rastie a rozvíja sa s rastom a rozvojom týchto spoločenských podmienok, ktoré umožňujú rozvoj človeka ako osobnosti. Marxistická etika považuje morálnu uvedomelosť za „najvyššiu formu rozvinutia svedomia, ktorá znamená voľbu činov a životného cieľa človeka na základe pochopenia skutočného, spoločenského zmyslu morálnych požiadaviek, základných záujmov ľudí, poznanie spoločensko-historických zákonov“ (12, s. 250). Takéto chápanie uvedomelosti vyjadruje nielen uvedomenie si príslušnosti individua k určitému sociálnemu celku, k jeho hodnotám, zásadám, normám, ale aj požiadavku, aby túto svoju pozíciu prakticky v morálnom konaní potvrdzoval ako tvorivá, aktívna osobnosť. Z hľadiska týchto konštatácií možno uvedomelosť považovať za aktivizujúci prvok individuálneho morálneho vedomia, ktorým toto vedomie vstupuje do praktickej činnosti jednotlivca ako konštitutívno-účinné. V tomto zmysle možno napr. hovoriť aj o morálnom ciele, v ktorom sú „zaprojektované“ potreby, záujmy, ideály z hľadiska ich významnosti pre jednotlivca. To je v podstate dôvodom, prečo tento cieľ vystupuje ako regulujúci, orientujúci voči konaniu a správaniu sa človeka. Z tohto hľadiska sa nielen morálna uvedomelosť, ale aj morálny cieľ stávajú bezprostredným prvkom individuálneho vedomia a konania jednotlivca. A v istom zmysle ich

možno považovať za spoludeterminujúce faktory jeho kritickej spoločenskej činnosti.

Pri analýze etických kategórií ako sú „morálne presvedčenie“, „morálna uvedomelosť“, „morálny cieľ“ často hrozí nebezpečie ich jednostranne psychologického chápania. V tejto súvislosti je potrebné zdorazniť, že tieto významné štruktúrne prvky individuálneho morálneho vedomia nemajú len svoj psychologický, ale aj svoj závažný sociálny rozmer. Vyplýva to zo skutočnosti, že ako sociálne kvality človeka, ktoré sa utvárajú na jeho individuálno-osobnostnej úrovni, uschopňujú ho rozvíjať tie morálne možnosti, ktoré sú obsiahnuté v danej, konkrétne-historickej štruktúre spoločenských vzťahov, s ohľadom na miesto a funkciu, ktoré individuum v týchto vzťahoch má.

Dialektika individuálneho a spoločenského morálneho vedomia je zložitým a v etike zatiaľ nedostatočne reflektovaným problémom. V tejto súvislosti možno uviesť, že marxistická etika vysvetľuje proces utvárania a formovania individuálneho morálneho vedomia tradičnou teóriou interiorizácie, ktorá je považovaná za súčasť širšieho procesu socializácie jednotlivca. Proces interiorizácie, ktorý má svoj veľký teoreticko-metodologický význam v ontogenéze človeka a v etike má svoje nezastupiteľné miesto v teórii mravnej výchovy, nedáva také zásadné a všeobecné východisko pre poznanie a pochopenie bohato dynamického procesu vzťahu individuálneho a spoločenského morálneho vedomia, pre postihnutie všetkých tých faktorov, ktoré sú určujúce pre utváranie individuálneho morálneho vedomia a konania jednotlivca. Možno povedať, že celá teória interiorizácie je založená na princípe adaptácie, prisvojenia, osvojenia si spoločenského rozmeru morálky individuom, snahou ukázať, ako prebieha „zladenie“ morálnych záujmov, potrieb jednotlivca s morálnymi požiadavkami spoločnosti. Korelácia medzi spoločenským a individuálnym morálnym vedomím je postavená na báze „postupného“ prispôsobovania sa jednotlivcov spoločenskej morálke. Možno povedať, že etika je v tomto prípade značne poplatná pedagogickým a psychologickým metódam skúmania tohto vzťahu. Ako filozofická disciplína mala by vychádzať z marxistického princípu dvoch foriem bytia človeka, z jeho dôslednej aplikácie na morálnu problematiku vzťahu individuálneho a spoločenského morálneho vedomia. Tento princíp totiž vylučuje teóriu lineárneho, kvantitatívneho „narastania“ individuálnej mravnosti človeka cestou postupného osvojovania si abstraktných, ideálnych foriem spoločenského morálneho vedomia a upozorňuje na možnosť poznania tohto zložitého procesu v celej jeho komplexnosti.

Otázka dôslednej teoretickej reflexie dialektiky individuálneho a spoločenského morálneho vedomia je úlohou, ktorá ešte len v celej svojej náročnosti a zložitosti stojí pred marxistickou morálnou teóriou. Ukazuje sa, že bude potrebné tento vzťah skúmať z viacerých aspektov, napr. z hľadiska vzťahu štruktúr oboch foriem morálneho vedomia (vzťah ideologickej úrovne spoločenského morálneho vedomia a úrovne tzv. každo-

denného morálneho vedomia individua, alebo psychologicko-stimulačnú úroveň morálneho vedomia individua s úrovňou „prijímania“ teoreticky zdôvodnených, vedecky poznaných morálnych princípov, hodnôt, noriem a pod.). Pre ďalší výskum vzťahu individuálneho a spoločenského morálneho vedomia je dôležité rešpektovať i tú skutočnosť, že tento vzťah nikdy nie je vzťahom bezprostredným, ale sprostredkovaným. V teoreticko-etických konštatáciách platí oprávnená téza, že nositeľom morálneho je konkrétny jednotlivec. Menej sa už zohľadňuje skutočnosť, že tento jednotlivec nežije vo vákuu, ale že je svojou predmetno-praktickou, spoločenskou činnosťou vždy zaradený do konkrétneho sociálneho celku, t. z. že je vždy príslušníkom určitej skupiny, kolektívu, triedy a pod. Tento celok vystupuje ako sprostredkujúci článok medzi spoločenskými a individuálnymi záujmami, potrebami, ale i morálnymi hodnotami, normami. V podstate predstavuje prvok „zvláštneho“ medzi všeobecným a jednotlivým a vo svojej základnej kvalite zostáva určený svojím vzťahom k obom týmto pólom. „Jestvovanie, zmeny a vývoj rozličných sociálnych skupín, ktoré majú často protikladné záujmy a do ktorej je jednotlivec začlenený, sprostredkujúvajú nielen vzťah jednotlivca a spoločnosti, ale aj jeho vzťahy k iným ľuďom“ (11, s. 53). Táto interakcia skupinového a spoločenského vedomia je podstatne determinujúca pre utváranie a formovanie individuálneho morálneho vedomia jednotlivca ako príslušníka danej skupiny.

Z hľadiska naznačených konštatácií je potrebné, aby marxistická etika pri analýze vzťahu individuálneho a spoločenského morálneho vedomia vychádzala z dôležitého teoreticko-metodologického základu, podľa ktorého sa individuálne morálne vedomie nekonštituuje len „mechanickým“ preberaním všeobecných abstraktných významov spoločenského morálneho vedomia, ale určujúcim pre jeho utváranie je predmetno-praktická, spoločensko-historická, kultúrna činnosť jednotlivca situovaná v objektívne existujúcej štruktúre spoločenských vzťahov. Nakoľko sa abstraktné morálne významy spoločenského vedomia individualizujú vo vedomí a konaní jednotlivca závisí predovšetkým od toho, aké možnosti spoločenské vzťahy pre tento proces utvárajú, ale aj od schopností samého individua ich na vlastnej, individuálnej úrovni rozvíjať a prakticky ich vo svojom konaní objektivizovať.

LITERATÚRA

1. ČERNÍK, V.: Dialektický vedecký zákon. Bratislava 1964.
2. ČERNÍK, V.: Systém kategórií materialistickej dialektiky. Bratislava 1986.
3. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Rukopisy „Grundrisse“. I. zv. Bratislava 1974.
4. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. Bratislava 1977—1979.
5. ABULCHANOVÁ-SLAVSKÁ, K. A.: Dialektika ľudského života. Bratislava 1984.
6. LEONTIEV, A. N.: Činnosť, vedomie, osobnosť. Bratislava 1979.
7. KOPNIN, V. P.: Dialektika ako logika a teória poznania. Bratislava 1976.

8. BROŽÍK, V.: Hodnoty a významy. Bratislava 1985.
9. LEPPIN, L.: O některých otevřených problémech marxistické axiologie. Praha 1968.
10. RUBINŠTEJN, S. L. Problémy všeobecnej psychológie. Bratislava 1978.
11. ŠÍMA, R.: Filozoficko-sociálne aspekty skúmania rozvoja osobnosti. In: Pardel, T. — Šíma, R. a kol.: Osobnosť a jej rozvoj v socialistickej spoločnosti. Bratislava 1983.
12. Etický slovník. Bratislava 1977.

О ДИАЛЕКТИКЕ СООТНОШЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО И ИНДИВИДУАЛЬНОГО МОРАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

Барбора Главова

В статье анализируются некоторые аспекты соотношения между общественным и индивидуальным моральным сознанием, причем методологически автор исходит из диалектики двух форм бытия человека — индивидуальной и общественной, в которых человек существует в данной структуре общественных отношений. Это делает возможным существование двух форм морального сознания, которые являются специфическим отражением реальной духовно-практической, общественно-исторической деятельности человека и одновременно ее конституционным элементом. Внимание автора направлено на семантический размер общественного морального сознания и на роль семантизации в процессе индивидуализации этого феномена, причем учитывается рациональная и эмоциональная сторона этого процесса.

ZUR DIALEKTIK DES VERHÄLTNISSES VON GESELLSCHAFTLICHEN UND INDIVIDUELLEM BEWUSSTSEIN

Barbora Hlavová

Die Studie analysiert einige Aspekte des Verhältnisses zwischen gesellschaftlichem und individuellem Moralbewusstsein, wobei sie den methodologischen Ausgangspunkt in der Dialektik zweier Seinsformen des Menschen hat — der individuellen und gesellschaftlichen, durch die der Mensch in der gegebenen Struktur gesellschaftlicher Verhältnisse existiert. Diese Tatsache ermöglicht auch die Existenz zweier Formen des Moralbewusstseins, welche die spezifische Widerspiegelung der realen geistig-praktischen, gesellschaftlich-historischen Tätigkeit des Menschen darstellen und zugleich ihr konstitutives Element sind. Die Aufmerksamkeit der Vf. ist auf die semantische Dimension des gesellschaftlichen Moralbewusstseins gerichtet sowie auf die Funktion der Semantisierung im Prozess der Individualisierung dieses Phänomens, wobei auf die rationale und emotionale Seite dieses Prozesses Bezug genommen wird.